

Н. А. ЛАТИГІНА. ДЕФІНІЦІЯ ДЕМОКРАТІЇ В СУЧАСНОМУ РОЗУМІННІ

Аналізується феномен демократії в історичній ретроспективі та досліджуються різні підходи до визначення змісту демократії.

Ключові слова: демократія, влада, народ, більшість, держава.

Анализируется феномен демократии в исторической ретроспективе и исследуются разнообразные подходы к определению содержания демократии.

Ключевые слова: демократия, власть, народ, большинство, государство.

The article analyzes the phenomenon of democracy in historical retrospective and researches various approaches to the definition of democracy content.

Key words: democracy, power, people, majority, state.

Протягом всієї історії розвитку людства славетні вчені замислювалися над проблемою створення теорії ідеального суспільства, в якому царювали б соціальна справедливість, мир, щастя, а люди були б вільними і рівноправними. Головною ідеєю цього пошуку є створення соціального механізму, за допомогою якого суспільство буде мати змогу справедливо розподіляти суспільні блага між своїми громадянами. Подібна ідея ототожнюється, в першу чергу, із теорією демократії. Тому, безперечно, нагальним і необхідним є вивчення надзвичайно заплутаного і непростого феномена демократії.

Соціологи різних країн світу неодноразово проводили опитування з приводу сприйняття феномена демократії громадянами. З'ясувалося, що для значної, якщо навіть, не переважної більшості опитуваних, виявляється важкою справою дати будь-яке всеосяжне визначення поняття демократії. Більшість опитуваних називали ті властивості демократії, які знаходяться так би мовити «на поверхні свідомості», а саме: свобода казати те, про що думаєш; свобода вибору; рівність всіх людей, незалежно від їх достатку; влада народу і т.п.¹

Кожний з них має певну рацію, але все ж таки що є демократія в науковому сенсі? Ідеї громадської рівності розвивав давньогрецький мислитель Протагор, а вперше вжив термін «демократія» («демос» – народ, «кратос» – влада), Фукідід. Відтоді минуло два з половиною тисячоліття, але проблеми демократії залишаються в центрі політичної і ідеологічної боротьби, теоретичних суперечок і дискусій.

У міру ускладнення політичного розвитку суспільства дефініція демократії отримувала найрізноманітніші тлумачення. Вже в античній Греції Протагор, Горгій, Тразімах, Псевдо-Ксенофонт по-різному трактували поняття демократії. Загальновідомо скептичне ставлення Платона і Арістотеля до демократії як до «неправильної форми» правління.

В своїй праці «Політика» Арістотель сформулював первинне визначення поняття демократії. Його можна назвати першоджерелом, але потрібно пам'ятати при цьому, що мислитель вважав демократію найбільш невдалою формою правління з усіх можливих: «Більш-менш чистою демократією є така, що забезпечує рівність – вона передбачена законом даної держави, і бідні не зазнають більшого пригнічення, ніж багаті; верховна влада не належить жодному з цих прошарків, і обидва вони беруть в неї участь. Якщо, як вважають деякі, свобода і рівність є найважливішими ознаками демократії, то це знайшло своє здійснення

головним чином у тому, щоб всі приймали участь у державному управлінні. А через те, що народ представляє у демократії більшість, і постанови більшості мають вирішальне значення, такого роду державний устрій і є демократією»². Сьогодні, на нашу думку, це визначення можна вважати утопічним, оскільки ні суто теоретично, ні технічно всі члени суспільства не можуть приймати участь у державному управлінні. Це не доцільно й не потрібно.

Давньогрецькі мислителі пов'язували форму державного правління з суспільним життям і умовами суспільного розвитку. Цю думку пізніше розвивали і середньовічні європейські теоретики державного устрою, а також перші американські засновники демократії. Так, наприклад, один із засновників американської моделі демократії Джеймс Медісон вважав демократію компромісом влади більшості з владою меншості, який досягається рівноправністю усіх дорослих громадян в політичному процесі, з одного боку, і обмеженням їх суверенітету, з іншого боку³. При цьому головною умовою демократії є відсутність тиранії. А це повністю суперечить нормативному визначенню демократії і є, з нашої точки зору, практично неможливим.

Інший американський вчений Йозеф Шумпетер визначає демократію як форму правління, «інституціональне пристосування для ухвалення політичних рішень, завдяки якому індивіди одержують можливість впливати на владу, використовуючи як інструмент суперництво політичних сил у гонитві за голосами громадян»⁴. Це визначення дано виходячи з емпіричних досліджень реальних форм правління в історії держави і досить добре відбиває реалії сьогодення.

Оскільки питаннями демократії займаються не лише політичні, а й юридичні науки, виявляється необхідним з'ясувати різницю у існуючих в них підходах до визначення демократії. Для правознавця демократія – це перш за все принципи законності, які закріплені у міжнародно-правових актах, конституціях, законах, і визначають верховенство закону, розподіл влад, права і свободи особи. Тоді як для представників політичної науки, це в першу чергу реальна практика здійснення демократичних принципів і норм, владні відносини, особливості політичної системи, політичного режиму, поведінки громадян. Хоча, по великому рахунку, у протиставленні юридичного і політичного підходів до визначення демократії є багато штучного. Дуже влучно, на нашу думку, з цього приводу висловився Девід Елпер: «В демократії кожний закладений в законі або той, що міститься в настановах суспільства, принцип носить характер об'єктивної політичної практики»⁵.

Політична наука пройшла у своєму вивченні демократії три стадії і зберегла до сьогодні відповідно три підходи до визначення сутності феномену демократії: традиційний інституціоналізм, який сприймає демократію як максимальну законність; біхевіористський (поведінковий) підхід в комбінуванні з соціологією політичних інститутів; функціоналістський підхід, який поєднує в собі елементи першого і другого підходів, і робить акцент саме на реальному функціонуванні інститутів демократії на основі конституційних норм із врахуванням поведінки політичних «акторів», тобто громадян і політичних груп.

Найбільш загальноживане визначення демократії ототожнює її з «народо-владдям». Це визначення стало майже класичним. Воно є універсальним, оскільки може застосовуватися до будь-якого історичного типу демократії і є нібито носієм загальнолюдських цінностей демократії. Відповідно до цього, демократія і визначається, як державний лад, що ґрунтується на владі народу і гарантує залучення громадян до процесу прийняття політичних рішень. Найбільш лаконічно сутність такого розуміння демократії сформулював Авраам Лінкольн, окресливши її у відомій формулі: «government of the people, by the people, for the

people» (правління народу, обране народом і для народу)⁶. Однак, таке суто етимологічне (засноване на перекладі з грецької мови) тлумачення демократії сьогодні багатьом науковцям видається занадто спрощеним. На їхню думку, воно відображає лише початкову стадію розвитку демократії, зокрема демократії античної або афінської, яка поширювалася на невеликі за розміром та чисельністю населення міста-поліси і була формою безпосередньої участі всіх громадян у політиці.

Хоча визначення демократії як народовладдя, якщо підходити до нього суто науково, а не судити про повноту і рівень розвитку демократії за переліком декларованих прав і свобод громадян або за іншими формальними ознаками, цілком може бути застосовано лише до ідеалу демократії; коли народовладдя має під собою систему соціально-економічних і конституційних гарантій та забезпечено реальним використанням громадянами своїх політичних прав і їх масовою участю в управлінні справами держави і суспільства, в суспільно-політичному житті.

Проте реальне народовладдя є недосяжною метою з багатьох причин. Перш за все, нерівність – це природна властивість людського суспільства. Тому, ті особи, які мають в суспільстві привілейоване становище завдяки власному майновому статусу, завжди будуть шукати засіб розширити горизонти своєї влади над іншими людьми. Разом з тим, ідеї демократії настільки привабливі для більшості людей, в усякому разі, в західному світі, що не використовувати їх задля досягнення політичних цілей було б, у крайній мірі, нерозумно. Через це поступово під лозунгами демократії у суспільну свідомість починають впроваджуватися положення, які мають вельми відносне відношення до демократії. Це підтверджують численні приклади.

Так, Томас Джефферсон у своїй інаугураційній промові 4 березня 1801 р. сказав: «Всім потрібно пам'ятати священний принцип, що, хоча в усіх випадках повинна переважати воля більшості, це воля повинна бути законною, повинна бути розумною»⁷. І з цим, безперечно, можна цілком погодитися.

Роберт А. Даль пішов в обґрунтуванні неможливості реалізації класичної демократії ще далі. Він вважав, що «ніхто, крім, можливо, фанатика не бажає досягнення двох цілей – політичної рівності і народного суверенітету – за рахунок інших. Ми повинні запитати себе, наскільки ми здатні пожертвувати дозволям, самітністю, згодою, стабільністю, доходом, безпекою, прогресом, статусом і т.п. для досягнення більшого – політичної рівності. У житті майже ніхто не вважає, що політична рівність і народний суверенітет варті того, щоб принести в жертву ці блага»⁸. Цей вислів Р. Дала є актуальним і в наш час.

Скептично ставиться до демократії в її класичному визначенні і Гаetano Моска: «Кожне суспільство створює правлячий клас. Всебічний контроль з боку народу неможливий. Проте, ступінь чутливості правлячого класу до бажань народу і реакція його на результати виборів залежать, в певній мірі, від конституційної системи, переважаної ідеології і соціальних настанов. Доктрини і конституційні процедури забезпечують абсолютний народний суверенітет і владу більшості, які є найбільш слабкими стримуючими факторами для правителів. Оскільки більшість в будь-якому випадку не буде правити, доктрини і процедури такого роду насправді вручають необмежену владу правлячій меншості, яка претендує на право представляти більшість. Таким чином, аніде тиранія не є більш вірогідною, ніж у суспільстві, де конституційна система і пануюча ідеологія узаконюють необмежену владу більшості»⁹. Слова Г. Моски неодноразово були доведені історичним розвитком людської цивілізації.

Класичне визначення демократії, яке засноване на принципах влади більшості,

народному суверенітеті і політичній рівності громадян, що складає її сутність, в 1954 році від Е.Шилла отримало ярлик «популістської демократії»¹⁰, але з цим можна посперечатися.

На нашу думку, в політико-правовій теорії визначення поняття демократії має декілька вимірів, які виявляють її сутність повною мірою: по-перше, демократія – це форма держави; по-друге, демократія – це форма плюралістичної організації громадянського суспільства і висловлюючих його інтереси політичних партій, профспілок і інших суспільних організацій; по-третє, демократія виступає як політичний світогляд і відповідний суспільно-політичний рух. Ці визначення доповнюються висвітленням поняття демократії як соціальної і політичної цінності, як політичного процесу тощо.

Якщо говорити про демократію як форму держави, то вона частіше за все постає як форма правління, що протиставляється аристократії або олігархії. Такою є традиція, що іде від античної політичної думки.

Томас Гоббс в роботі «Левіафан» трактує демократію як одну з трьох «державних форм» разом з монархією та аристократією: для нього демократія – це державна форма, де верховна влада належить зібранню усіх громадян без винятку (хоча, сам він надає перевагу монархії, в якій «загальне благо тотожньо з приватним»). Це визначення з огляду на сучасні досягнення політичної науки є певною мірою архаїчним.

Шарль Луї Монтеск'є, розрізняючи три «образи» правління – республіканський, монархічний і деспотичний, - вважав: «Якщо в республіці верховна влада належить всьому народу, то це демократія. Якщо верховна влада знаходиться в руках частини народу, то таке правління називається аристократією»¹¹. Демократія для Монтеск'є тотожна народному суверенітету, але не означає загальної участі всіх в управлінні. Народ доручає здійснення своєї влади своїм власним обраним уповноваженим, саме це відрізняє демократичну державу від інших форм правління. І сьогодні ідея Шарля Монтеск'є про демократію як народний суверенітет є вірною і життєздатною.

Вже в одній зі своїх ранніх праць Карл Маркс робить висновок: «Демократія – це державний лад, як родове поняття»¹². Маркс вважав демократію підвалиною, ознакою будь-якої форми держави.

Марксова точка зору на демократію як форму держави, яка відтворює європейську традицію XVIII століття, в цілому не заперечується сучасною політичною наукою, хоча відомі західні аналітики, а також деякі російські, вважають за необхідне внести свої уточнення. Наприклад, французький соціолог Ален Турен вважав, що «ми ніколи не повинні забувати, що демократія не є універсальною моделлю суспільства, а лише політичного режиму»¹³. Російський науковець А. Вітченко зв'язує форму держави з формою влади. Такий підхід дозволяє автору підкреслити, що нова форма влади не відкидає, а успадковує демократичні елементи і інститути від колишньої державної форми¹⁴. З нашої точки зору, подібний підхід, стосовно визначення сутності демократії, є дещо спрощеним.

Незважаючи на всю першорядну важливість ролі держави як інститута політичної системи суспільства, держава не є її єдиною організаційною структурою. Так, для Раймона Арона конституційно-плюралістичний режим, плюралізм соціальних груп, «державна партія» – іпостасі демократії¹⁵. Для іншого французького політолога Клода Емері конституційне право фактично вже витискуване «політичним правом», яке регулює відносини «політичних акторів» в умовах демократичних правил гри¹⁶. Партійна система – складова частина поняття демократії у А. Лейпхарта¹⁷. Ці та інші дослідники, незважаючи на деякі відмінності

в підходах, вважають суспільно-політичні інститути в суспільстві найважливішим фактором демократії. Безумовно, вони мають рацію, хоча, на нашу думку, не потрібно абсолютизувати цей фактор.

Подібне уточнення зміття демократії є необхідним, оскільки збагачує уявлення про структуру і поняття форм демократії. Саме активна участь партійних, суспільних організацій і асоціацій у здійсненні політичної демократії надає діяльності відповідних організацій політичного характеру.

Демократія як принцип внутрішньої організації і діяльності політичних та суспільних об'єднань – явище високорозвиненого громадянського суспільства. Але в цьому явищі необхідно бачити дві сторони: одна справа – участь партій і суспільних рухів у суспільно-політичному житті країни, де всі підлягають єдиним для всіх законодавчим нормам, які стверджують міжпартійну демократію, і зовсім інша справа – внутрішньопартійна демократія, де дефіцит демократії відчувається нерідко доволі гостро.

Дефініція демократії часто ототожнюється і з таким поняттям, як політичний режим. Виходячи з визначення політичного режиму як однієї з трьох внутрішніх форм держави (разом з формою правління і формою державного устрою), ототожнення демократії з політичним режимом можливо, але лише в межах демократичної форми держави і її політичної системи.

При цьому потрібно мати на увазі, що форми політичного режиму більш рухомі і більш різноманітні у порівнянні з демократичною формою держави. Так, режим особистої влади генерала Шарля де Голля зберігав усі демократичні інститути французької держави, змінювались лише методи здійснення влади. Отже, можна зазначити, що демократичний політичний режим – це втілений зміст демократичної форми держави, повсякденна політична практика демократії.

Деякі науковці також розглядають демократію як політичний світогляд і політичну цінність. Демократія як політичний світогляд – це відображення у свідомості громадян самого змісту демократії, перш за все ідей свободи і рівності прав. Створюючись на ґрунті суспільних відносин, демократія завжди знаходила своє теоретичне обґрунтування в цих ідеях та увявленнях про них. Правомірно говорити і про «зворотне відображення» цих ідеалів у функціонуванні політичних інститутів.

Демократія як політична цінність частіше за все сприймається як синонім прав і свобод громадян в їх формально-абстрактному або конкретному виявленні. Ідеї і принципи демократії, які втілюються в зміст форм демократії, стають політичною цінністю, на збереження якої орієнтовані освіта, культура, ідеологія. Носієм і виразником цієї цінності покликана бути і суспільна думка, яка є відносно самостійним соціальним феноменом по відношенню до суспільної свідомості в цілому, а в умовах організованого громадянського суспільства – і інститутом демократії. Достатньо навести хрестоматійну промову Перікла при похованні воїнів або клятву афіянів для того, щоб показати, яку цінність для вільних громадян мала демократія. Демократичні ідеї – невід'ємна частина спадщини італійських гуманістів і французьких буржуазних демократів XVIII століття.

Загальновідомо, яку роль відіграли в ідейній підготовці буржуазних революцій концепції демократів. Для французького мислителя Шарля Луї Монтеск'є свобода і громадянська рівність – основні цінності демократії. Засновник першої в світі кафедри конституційного права в університеті Феррари Джузеппе Компаньоні вважав головною цінністю демократії те, що «при демократії народ створює закони, він же їх і виконує»¹⁸. Складну еволюцію пройшла система демократичних цінностей Жан Жака Руссо – від ідей народного суверенітету та народного

представництва до «демократичної теократії», натхненної християнською вірою¹⁹. Для Алексіса де Токвіля найвище благо демократії – рівність можливостей. Західнонімецький політолог Р. Альбрехт переконаний, що в ході історичного розвитку англосаксонської демократії викристалізувалися дві її основні цінності: ідея конституційної держави та концепція природних прав²⁰.

У сучасній західній політичній науці ціннісні аспекти демократії не втратили свого значення до цього часу. Наприклад, для Дж. Шумпетера демократія – це метод інституційного узгодження інтересів при прийнятті рішень задля загально-го блага²¹. На думку Ж.Бюрдо, демократія сьогодні – це філософія, спосіб життя, релігія і лише як похідне від цього – форма правління²². Для відомого італійського конституціоналіста Дж. Мараніні демократія – кінцева мета, вища цінність будь-якої влади²³. Отже, не викликає сумніву, що демократія як політична та правова цінність і світоглядний ідеал стала невід’ємним елементом політичної свідомості мільйонів громадян.

Останнім часом дедалі більше дослідників звертаються до проблеми демократії як політичного процесу, елементу політичної динаміки. При цьому частіше за все цей аспект демократії пов’язується з демократичною процедурою²⁴. Значний внесок в розробку цього поняття безсумнівно зробив Роберт Даль. На його думку, будь – який процес вироблення обов’язкових колективних рішень повинен відповідати кожному з наступних критеріїв: «1.Рівне право голосу. 2.Дійова участь. 3.Чітке розуміння. 4.Кінцевий контроль з боку народа за порядком денним. 5.Розширювальний принцип»²⁵.

Даль вважав, що демократичний процес (процедура) повинен виходити з самої природи демократичного розвитку суспільства і використовуватися як народом, так і керуючими на всіх стадіях управління. Особливості і закономірності сучасного демократичного розвитку різних країн світу підтверджують точку зору Р. Даля.

К. Оффе й У. К. Пройсс цілком слушно зауважують, що сьогодні поняття «демократія» використовується як універсальна формула опису широкого спектра найрізноманітніших суспільств з відповідними режимами керування і політичної участі²⁶.

Можна цілком погодитися з Уінстоном Черчиллем, який досить афористично сказав, що демократія – не найкращий політичний устрій, але кращого людство ще не винайшло. Дійсно, демократія, з нашої точки зору, не є ні універсальним засобом організації суспільства в цілому, ні вищою формою суспільного розвитку, а це – лише та інституційна матриця, в межах якої організується управління цим суспільством. І, безумовно, феномен демократії потребує подальшого вивчення як з боку науковців, так і сучасних політичних діячів.

1. Ковлер А.И. Кризис демократии? Демократия на рубеже XXI века. – М, 1997. – С. 2. 2. Бегунов Ю.К., Лукашев А.В., Пониделко А.В. 13 теорий демократии. – СПб., 2002. – С. 8. 3. Гамильтон А. Федералист: Политэссе А. Гамильтона, Дж. Мэдисона и Д. Джея. – М., 2000. – С. 28. 4. Сіленко А. Політичні чинники формування держави загального добробуту // Людина і політика. – 2001. – № 5. – С. 142. 5. Энтер Д.Э. Пересмотренный институционализм // Международный журнал социальных наук. – 1991. – № 2. – С. 38. 6. Шляхтун П.П. Политология (теория та история политической науки). – К., 2002. – С. 399. 7. Джефферсон Т. Томас Джефферсон о демократии. – СПб, 1992. – С. 207. 8. Даль Р.А. Введение в теорию демократии. – М, 1992. – С. 51. 9. Майроф Б. Лики демократии. – М, 2000. – С. 119. 10. Там же. – С. 120. 11. Монтескье Ш. О духе законов // Избр. произв. – М., 1955. – С. 169. 12. Ковлер А.И. Цит. работа. – С. 23. 13. Турен А. Что означает демократия сегодня? // Международный журнал социальных

наук. – 1991. – №1. – С. 19. **14.** *Витченко А.М.* Теоретические проблемы исследования государственной власти. – Саратов, 1982. – С. 131. **15.** *Арон Р.* Демократия и тоталитаризм. – М., 1993. – С. 273. **16.** *Emeri C.* Droit constitutionnel et institutions politiques. – P., 1994. – P. 13-14. **17.** *Lijphart A.* Democracies. – New Haven; L., 1984. – P. 7-8. **18.** *Compagnoni G.* Elementi di diritto costituzionale democratico. – Venezia, 1797. – P. 203. **19.** *Rousseau* and representation. A Study of Development of his Concept of Political Institutions / R. Fralin. – N.Y., 1978. – P. 44. **20.** *Albrecht R.* Hegel und die Demokratie. – Bonn, 1978. – S.21. **21.** *Shumpeter I.* Capitalism, Socialism, Democracy. – N. Y., 1962. – P. 250. **22.** *Burdeau G.* La democratie. – Neuchatel, 1966. – P. 7. **23.** *Maranini G.* Storia del potere in Italia. – Firenze, 1983. – P. 10. **24.** *Dahl R.A.* Democracy, Liberty and Equality. – Oslo, 1986. – P. 194. **25.** *Даль Р.* Введение в экономическую демократию. – М., 1993. – С. 49. **26.** *Сіленко А.* Цит. праця. – С. 142.